

SİNTAKSİSİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ÜSLUBİYYAT ÜZRƏ APARILAN İŞLƏR

Açar sözlər: sintaksis, üslubi imkanlar, sinonimlik, cümlədə söz sırası, həmcins üzvlər, xitab, qrammatik çalıřmalar.

Ключевые слова: синтаксис, стилистические возможности, синонимия, ряд слов в предложении, однородные члены предложения, обращение, грамматические задания.

Key words: syntax, stylistic possibilities, synonymy, a number of words in a sentence, homogeneous sentence members, appeal, grammatical tasks.

Mənşə etibarilə yunan sözü olan «sintaksis» «birləşmə», «tərtibat» anlamını verir. Qrammatikanın bir şöbəsi kimi sintaksis sözlərin söz birləşməsi ilə əvə cümlələr şəklində birləşməsi qaydalarından bəhs edir. Sintaksis dilin qrammatik quruluşu haqqında elm olmaq etibarilə sintaktik vahidlər sistemini (söz birləşməsi, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə), sintaktik vahidlərin qurulmasını və onların bağlanma vasitələrini öyrənir. Söz birləşməsi və cümlə bəhslərindən ibarət olan sintaksis dilçiliyin çox maraqlı, diqqəti cəlb edən bölmələrindəndir.

Sintaksis haqqında qısa ümumi məlumat orta məktəblərin aşağı siniflərində verilir. Yuxarı siniflərdə isə bu məlumat genişləndirilir.

Məlum olduğu kimi, dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Sözlər cümlələri təşkil edir. İnsanlar öz fikirlərini cümlələr vasitəsilə bir-birinə çatdırırlar. Fikrin dəqiq, düzgün çatdırılması üçün cümlələr məntiqli, üslubi cəhətdən düzgün qurulmalıdır. Yəni danışarkən elə sözlər seçməli, elə cümlələr qurulmalıdır ki, deyiləcək fikir aydın şəkildə çatdırıla bilsin. Danışan və yazan işlətdiyi hər bir sözün əhəmiyyətini, onun nəzərdə tutulan fikir ifadəsi üçün nə dərəcədə yararlı, dəqiq olmasını hökmən almalıdır. Fikir söyləyən şəxs Azərbaycan dilinin fonetik, leksik, qrammatik imkanlarını həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən öyrənməli, fikir dəqiqliyi, yığcamlığı, ahəngdarlığı, bədiiliyi üçün üslubi imkanlardan yerində ünsiyyətin tələblərinə uyğun şəkildə istifadə etməyi; ədəbi dilimizin ifadə vasitələrindən konkret şəraitlə bağlı yararlanmağı bacarmalıdır. Dilçiliyin hər bir bölməsinin tədrisi zamanı öyrədilən mövzu ilə əlaqədar üslubiyyat üzrə müəyyən işlər aparılmalıdır.

Şagirdlərin nitqinin zəngin, məntiqli, ahəngdar olmasında, təkrarlara yol verilməməsində bu çox vacib məsələdir və Azərbaycan dili müəllimlərinin qarşısında duran ən ümdə bir vəzifədir.

Dil vahidlərinin üslubi keyfiyyətləri müxtəlifdir. Bu keyfiyyətlər leksikanın, qrammatikanın imkanları sayəsində yaranır, nitqə üslubi çalarlıq gətirir, onu mənalı və kəsərli edir, təsir gücünü artırır. Sintaksis üslubiyyətlə sıx surətdə bağlıdır. Elə bir sintaktik quruluş yoxdur ki, nitqin üslubca zənginləşməsində bu və ya digər dərəcədə iştirak etməsin. Sintaksisin tədrisi zamanı diqqət mərkəzində duran mühüm məsələ ilk növbədə dilin insanlar arasında bir ünsiyyət vasitəsi olduğunu şagirdlərə çatdırmaqdan ibarətdir. Dərk olunmalıdır ki, ictimai ünsiyyətin əsas vahidi cümlədir. Əgər dildə mövcud olan sözləri cümlə şəklində əlaqələndirmək, ifadə etmək mümkünsüz olsa idi, o zaman heç kim bir-birini anlaya bilməzdi.

Lakin fikrin ifadəsi zamanı dildə olan sözlərin yalnız qrammatik cəhətdən əlaqələndirilməsi kifayət etmir. Çünki sözlərin seçilməsi və cümlə şəklində əlaqələndirilməsi məqsədəuyğun olmazsa, bu hələ ictimai ünsiyyəti təmin etməz. Buradan nəticə çıxarmaq olar ki, sintaksis təkcə söz və cümlələrin birləşməsi qayda-qanunlarını öyrətməklə məhdudlaşmış qalmır, bu əlaqə və birləşmələrin üslubi məqsədəuyğunluğu qaydalarını mənimsətməyə də yardımçı olur. Təcrübə göstərir ki, sintaksisin tədrisi zamanı üslubiyyət üzərində işin təşkili bəzi məktəblərimizdə düzgün qurulsay da, bir sıra məktəblərdə bu işə lazımi dərəcədə diqqət yetirilmir. Bunun nəticəsidir ki, şagirdlərin yazılı və şifahi nitqində söz sırasının pozulması, cümlədə sözlərin yerində işlədilməməsi, ədəbi dil normalarının, sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrin (uzlaşma, idarə) gözlənilməməsi və bu kimi üslubi qüsurlara təsadüf olunur. Bütün bunları aradan qaldırmaq üçün sintaksis dərsləri keyfiyyətlə tədris olunmalı, hər bir mövzu şüurlu surətdə mənimsənilməli, bu kursa daxil olan hər bir mövzunun tədrisini üslubiyyətlə yaxından əlaqələndirmək lazımdır. Məlum olduğu kimi, mübtədə və xəbər cümlənin baş üzvləri olaraq onun qrammatik əsasını təşkil edir. Ümumiyyətlə, cümlə üzvlərinin tədrisini şagirdlərin cümlə haqqındakı bilikləri ilə əlaqədar şəkildə həyata keçirmək məqsədəuyğundur. Cümlədə müəyyən bitmiş bir fikir ifadə olunmalı, o, qrammatik cəhətdən formalaşmalıdır. Bununla birlikdə cümlənin tərkib hissələri – üzvləri olmalıdır. Cümlədəki fikir onun üzvləri vasitəsilə ifadə edilir. Obyektiv varlıq, insandan asılı olmayaraq mövcud olan hadisələr, onların arasındakı münasibətlər və buna müvafiq olan başqa cəhətlər insan şüurunda əks olunur, onun nəticələri cümlə vasitəsilə başqasına çatdırılır. Həyatdakı əlaqə və münasibətlərin müxtəlifliyi nəticəsində də ayrı-ayrı cümlə üzvləri arasındakı əlaqə formaları meydana çıxmışdır.

Cümlənin baş üzvləri olan mübtədə və xəbərin tədrisi prosesində şagirdlərin üslubi vərdişlərini əsasən üç istiqamətdə inkişaf etdirmək mümkündür.

1. Üslubi cəhətdən mübtədə və xəbər cümlədəki yerinin düzgün müəyyənəndirilməsi

2. Mübtədə və xəbər cümlədə şəxsə və kəmiyyətə görə düzgün uzlaşdırılması

3. Mübtədə və xəbər sinonimlərindən nitqdə düzgün və məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunmasına dair əməli vərdişlərin aşılması.

Bununla bağlı müəllim şagirdlərə izah edə bilər ki, dilimizin qrammatik, normasına, tələbinə görə cümlədə həmişə mübtədə xəbərdən əvvəl işlədilməlidir. Bu qaydanın pozulması qrammatik mənaya nöqsan gətirir, fikri anlaşılmaz edir. Lakin üslubi cəhətdən belə yerdəyişmə (xəbər mübtədədən əvvəl işlənməsi) mümkündür. Hətta yeri gəldikdə vacibdir. Çünki bu zaman fikrin emosionallığı artır, təsir qüvvəsi güclü olur, oxucunun da yaddaşında daha yaxşı qalır, fikir aydın dərk edilir. Bu izahdan şagird anlayır ki, bəzən qrammatik qaydalar üsluba görə pozula bilər. Müəllim bunu misallar üzərində təsdiq etməlidir.

1. Yaşasın müstəqil Azərbaycan!

2. Eşq olsun qəhrəman əsgərlərimizə!

Əgər bu cümlələrdə xəbər yerini dəyişsək, nitqin emosional gücü itər, məna gözəl alınmaz. Daha sonra müəllim belə bir hala nəzm əsərlərində də rast gələndiyini qeyd etməlidir. O, ədəbiyyat dərsi ilə dil dərslərini əlaqələndirib belə nümunələri şagirdlərin nəzərinə çatdırıb bilər:

1. Min Qazaxda köhlən ata

Yalmanına yata-yata (S.Vurğun)

2. Ucalır bağlardan bülbülün səsi

Çay susur, əsməyir çəməndə yel də (N.Xəzri)

Müəllim şagirdlərə onu da xatırlatmalıdır ki, belə bir hala bədii əsərlərdə obrazların dilində də təsadüf olunur:

Nəcəf bəy – Dağlın, qara buludlar!

Kəsilin, gurultular!

Sakit olun, ildırımlar! (Ə.H.)

Bu misaldan görünür ki, müəllif cümlədə xəbəri mübtədədən qabaq işlətməklə obrazın nitq intonasiyasını, ifadə manerasını və söz ritmini daha təsirli, daha dəqiq şəkildə təqdim etmişdir. Əgər müəllif cümlədə söz sırasını gözləsəydi, əsərdəki obrazın aldığı psixoloji vəziyyət bu dərəcədə aydın nəzərə çarpa bilməzdi. Mübtədə və xəbər uzlaşması eyni zamanda üslubla da bağlıdır. Müəllim bu mövzunun tədrisində göstərir ki, üslubun tələbinə görə cümlənin mübtədaları şəhəmcins olduqda xəbər mütləq cəm halda işlədilməlidir: Keçmişdə xanlar, bəylər xalqa zülm edirdilər.

Bundan əlavə, xəbər izah olunarkən diqqət sinonimlik məsələsi üzərinə yönəldilməlidir. Aşağıdakı iki cümlə əsasında müəllim fikrini izah edə bilər:

1. Sən bu gün iclasa getməlisən.

2. Sən bu gün iclasa getməyə bilməzsən.

Şagirdlərə məlumat verilir ki, bu iki cümlədə xəbərlər təxminən eyni mənanı ifadə edir, lakin onların arasında incə mənə çalarlıqlı fərq vardır. Belə ki, birinci cümlədəki **getməlisən** xəbərində söz söyləyənin dinləyəne tapşırılmış işi yerinə yetirməyi məsləhət bilməsi ifadə edilmişdirsə, ikinci cümlədə **getməyə bilməzsən** xəbərində danışan dinləyəne tapşırılmış işi icra etməklə əlaqədar hansı ixtiyara malik olduğunu bilmək bir növ ona hüquqi məsləhət vermək mənası ifadə edilmişdir. Digər tərəfdən də həmin xəbərdə işin icrasına dair müəyyən tələbkarlıq da irəli sürülür. Deyilənlərdən belə nəticə çıxarılır ki, sinonim feili xəbərləri həmişə eyni məqamda işlətmək mümkün deyildir. Onların cümlədə dəqiq və məqsədəuyğun şəkildə işlədilməsi ifadə edilən fikrin məqsəd və vasitəsi ilə sıx bağlıdır.

Məlumdur ki, qrammatikanın bölmələri olan morfolojiya və sintaksis eyni zamanda bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Həmcins üzvlər öyrədilərkən bir məsələnin üzərindən yan keçmək olmaz: Qardaşım təkcə oxumur, həm də işləyir.

Müəllim göstərir ki, bu cümlə üslubi cəhətdən səhvdir. Onu belə işlətmək düzgün sayılır: Qardaşım həm oxuyur, həm də işləyir.

Səbəb isə belə izah olunur: Dilimizdə həm, həm də bağlayıcıları iştirak bildirən tabesizlik bağlayıcılarıdır. Həmcins üzvlər və tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələr arasında işlənən bu bağlayıcılar qoşa işlənir. Belə bağlayıcıları tək işlətmək olmaz.

Buna görə də müəllim tədris zamanı diqqəti belə üslubi məsələlərə cəlb etməklə bərabər, şagirdləri üslubi çalışmalar üzərində işlətməyi də unutmamalıdır. qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan xitab vasitəsilə yaranan intonasiya fikrə yeni məzmun verir. Xitab cümlədə həm sual, həm nida, həm də nəqli intonasiya ilə işlədilir və müxtəlif intonasiya ilə işlədilməsindən gəsilə olaraq da cümləyə gətirilən məzmun da dəyişir. Bu fikirlə bağlı müəllim diqqəti iki misala yönəldə bilər:

1. Ana, mən heç sənə zəhmətini unuda bilərəmmi?
2. Ana, mən sənə zəhmətini heç unutmaram.

Bu misalların birincisində xitabın sual intonasiyası, ikincisində isə nəqli intonasiya ilə işlədilməsindən asılı olaraq onların cümləyə gətirdikləri məzmun da fərqlənir. Belə ki, I cümlənin məzmununda bir mehribanlıq, səmimilik, yaxınlıq duyulur ki, buna da uyğun olaraq xitab nisbətən alçaq səslə tələffüz olunur. Mürəkkəb cümlənin tədrisi prosesində diqqət yetiriləsi mühüm bir üslubi məsələ də bu və ya digər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin onun əvəz edildiyi sadə cümlə ilə mənacə sinonim olduğunu praktik yolla izah etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə şagirdləri üslubi çalışmalar üzərində işlətmək faydalıdır.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962.
2. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi. I hissə. Bakı, 1976.

Ф.Г.Айдамирова

Работы по стилистике в процессе обучения синтаксису Резюме

Статья в целом посвящена синтаксису, а также обучению стилистических возможностей на занятиях по обучению синтаксиса. Синтаксис диктует правила объединения в предложения слов и словосочетаний. Синтаксис сам по себе очень интересная и привлекающая внимание область в языкознании. Стилистика определяет и исследует всевозможные варианты использования литературных языковых норм как самостоятельно, так и на основе условной обособленности. Именно поэтому стилистика основывается на итогах синтаксиса и на основе ее целесообразности определяются пути ее использования. Педагог при обучении синтаксису должен в обязательном порядке уделять внимание стилистическим вопросам. И с этой целью должны вводиться задания по стилистике. В статье дается множество примеров для ознакомления студентов с данной проблемой.

Ф.Г.Айдамирова

Work on the style of learning syntax Summary

The article as a whole is devoted to syntax, as well as the teaching of stylistic possibilities in the classroom for teaching syntax. Syntax dictates the rules of combining sentences of words and phrases. The syntax itself is a very interesting and eye-catching area in linguistics. The style determines and explores all sorts of options for the use of literary language norms, both independently and on the basis of conditional isolation. That is why the style is based on the results of the syntax and on the basis of its feasibility are determined ways to use it. The teacher in the teaching of syntax must necessarily pay attention to stylistic issues. And for this purpose should be introduced tasks for the style. The article provides many examples to familiarize students with this problem.

Rəyçi: Çinnaz Məmmədova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent